

Urszula Kowalczyk

Archiwum Państwowe w Warszawie

Wykorzystanie kartograficznych materiałów archiwalnych w badaniach użytkowników archiwów państwowych na przykładzie Archiwum Państwowego w Warszawie¹

Ważną część zasobu każdego archiwum państwowego stanowią materiały kartograficzne wytworzone i zgromadzone przez różnego rodzaju urzędy i instytucje, takie jak urzędy katastralne, urzędy gubernialne, urzędy górnicze, urzędy administracji państwowej i samorządowej a także zajmujące się planowaniem przestrzennym. Istotną częścią zbiorów są również wydania map topograficznych, opracowanych przez instytucje wojskowe oraz cywilne. Poza mapami o charakterze urzędowym archiwa przechowują również zbiory map wydanych przez prywatne oficyny wydawnicze, np. mapy przeglądowe, przeglądowo-topograficzne, plany miast oraz mapy tematyczne.

W myśl Decyzji nr 11 Naczelnego Dyrektora Archiwów Państwowych z dn. 23.10.2002 r. „dokumentację kartograficzną” przechowywaną w archiwach państwowych stanowią mapy, atlasy, źródłowe dokumenty kartograficzne, w tym materiały fotogrametryczne. Zarówno mapy jak i źródłowe dokumenty kartograficzne mogą mieć postać samodzielnych jednostek inwentarzowych lub stanowić część składową jednostek archiwalnych innych rodzajów dokumentacji, np. dokumentacji aktowej, technicznej i operatów.

W Archiwum Państwowym w Warszawie znajdują się zespoły archiwalne zawierające jedynie materiały kartograficzne, jak również takie, w których mapy i plany przechowywane są łącznie z dokumentacją aktową. W pierwszej grupie wyróżnić możemy następujące zespoły: *Kolekcja I map i planów Warszawy*, *Kolekcja II map i planów pozawarszawskich*, *Zbiór Tatarinowa*, *Kolekcja materiałów teledetekcyjnych*, *Wydział Pomiarów Zarządu Budowy Kanalizacji i Wodociągów [„Plany Lindleya”]* oraz *Warszawskie Przedsiębiorstwo Geodezyjne*. W drugim przypadku przykładami są zespoły: *Hipoteka Warszawska*, *Prezydium Rady Narodowej m. st. Warszawy*, *Akta miasta Warszawy – Akta Nieruchomości Wydziału Planowania Miasta Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy*, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Warszawie* *Urząd Spraw Wewnętrznych*, *Biuro Odbudowy*

¹ Archiwum Państwowe w Warszawie to obowiązująca od 7 października 2013 roku nazwa dawnego Archiwum Państwowego m.st. Warszawy (przyp. red.).

Stolicy, Biuro Planowania Rozwoju Warszawy oraz Kancelaria Gubernatora Warszawskiego.

Według wspomnianego normatywu w skład zespołu archiwalnego mogą wchodzić materiały kartograficzne, które:

- zostały wykonane przez twórcę zespołu lub na jego zlecenie,
- były przez niego gromadzone na mocy specjalnych przepisów,
- były użytkowane przez twórcę zespołu w ramach działalności podstawowej,
- stanowią sukcesję przejętą przez twórcę zespołu.

Ponadto w skład zespołu archiwalnego mogą wchodzić mapy, które stanowią zbiór historyczny, tzn. wszelkie mapy (różnej proveniencji), które zostały zgromadzone, uporządkowane i zewidencjonowane przez twórcę zespołu archiwalnego.

W zbiorach archiwów państwowych wyróżnić można na podstawie zapisów obowiązującej *Instrukcji porządkowania i ewidencjonowania dokumentacji kartograficznej w archiwach państwowych* następujące rodzaje map:

- mapy luźne, oprawne, plastyczne (zastosowanie znajduje tu kryterium cech zewnętrznych, determinujących sposób użytkowania map);
- mapy i atlasy kontynentów, państw, jednostek administracyjnych, regionów (zastosowano tu kryterium przedstawionego obszaru);
- mapy i atlasy ogólnogeograficzne, przeglądowo-topograficzne, topograficzne (decydujące znaczenie ma tu treść i skala opracowania kartograficznego).

Z punktu widzenia użytkowników archiwów państwowych praktyczne zastosowanie mają również inne kryteria klasyfikacyjne, np.: podział według przeznaczenia na mapy inżynierskie, katastralne, planistyczne, zaś w zbiorach i kolekcjach prywatnych: mapy turystyczne, samochodowe i plany miast. Innym kryterium może być również technika wykonania. Wyróżnić tu możemy zatem takie rodzaje jak mapy rękopiśmienne, odbitki miedziorytowe i litograficzne.

Wykorzystanie kartograficznych materiałów archiwalnych w kwerendach prowadzonych przez użytkowników archiwów państwowych ma różnoraki charakter. Możemy wyróżnić tu następujące rodzaje poszukiwań:

- własnościowe;
- administracyjne;
- naukowe;
- popularyzatorsko-publicystyczne;
- genealogiczne.

Jak wskazują dane statystyczne opracowane przez Archiwum Państwowe m. st. Warszawy (obecnie Archiwum Państwowe w Warszawie), zdecydowaną większość stanowią kwerendy o charakterze własnościowym, realizowane głównie w celu stwierdzenia nabytych praw własności do danej nieruchomości lub gruntu. Na tego rodzaju potrzeby najczęściej udostępniane są materiały kartograficzne przechowywane w takich zespołach jak: *Kolekcja I map i planów Warszawy* – zawierająca zbiór map i planów terenu Warszawy od XVIII do XX wieku, *Kolekcja II map i planów pozawarszawskich* – przechowywane są tu mapy i plany

terenów pozawarszawskich z podobnego zakresu chronologicznego, *Zbiór planów Hipoteki Warszawskiej* zawierający plany hipoteczne nieruchomości położonych w Warszawie oraz poza jej granicami z XIX i XX wieku, *Zbiór Filipa Tatarinowa* – zbiór planów sytuacyjnych, pomiarowych, wysokościowych, podziału nieruchomości m. st. Warszawy z lat 1929–1943, a także *Kolekcja materiałów teledetekcyjnych*, gdzie zgromadzono zdjęcia lotnicze Warszawy oraz fotoplany wykonane m.in. przez Wydział Aerofotogrametryczny PLL LOT – całość zbiorów pochodzi z lat 1926–2001. Podstawą do prowadzenia tego rodzaju poszukiwań są również materiały przechowywane we wspomnianym już zespole *Wydział Pomiarów Zarządu Budowy Kanalizacji i Wodociągów [„Plany Lindleya”]*. Zbiór ten zajmuje szczególne miejsce w zasobie Archiwum. Tak zwane Plany Lindleya, opracowane zostały w latach 1883–1915 na potrzeby budowy warszawskich wodociągów, realizowanej pod kierunkiem Wiliama Heerleina Lindleya na mocy umowy zawartej przez jego ojca Wiliama Lindleya z miastem Warszawa za prezydentury Sokratesa Starynkiewicza. Zbiór przeszło 7 tysięcy arkuszy map został opracowany pod wspólnym tytułem *Plan miasta Warszawy. Pomiar pod kierunkiem inż. W.H. Lindleya*. Opracowane zostały na podstawie poprzedzających tę budowę i wykonanych na jej potrzeby szczegółowych pomiarów miasta, jego części i okolic. Są jednym z największych dzieł światowej kartografii i geodezji. Na planach, zależnie od ich skali oraz rodzaju, zawarto informacje o sytuacji terenowej, oznaczono zabudowę drewnianą i murowaną, budynki użyteczności publicznej, tereny zielone, przebieg sieci wodociągów i kanalizacji, numery policyjne i hipoteczne, a miejscami również nazwiska właścicieli nieruchomości. Znaleźć można na nich ślady późniejszych aktualizacji oraz prac planistycznych.

Ważną grupą archiwaliów wykorzystywaną w poszukiwaniach określanych jako własnościowe są także ogólne i miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego znajdujące się w różnych zespołach archiwalnych. Należą do nich: *Prezydium Rady Narodowej m. st. Warszawy*, *Biuro Planowania Rozwoju Warszawy* oraz *Kolekcja I map i planów Warszawy*. Taki rodzaj dokumentacji występuje także w jednym z najważniejszych i najcenniejszych zespołów w zasobie warszawskiego archiwum – *Biurze Odbudowy Stolicy*. O jego wartości i unikalności świadczyć może fakt, iż został wpisany na listę Programu UNESCO „Pamięć Świata”, gromadzącą najważniejsze dokumenty w dziejach ludzkości. Poza wspomnianymi już planami zagospodarowania przestrzennego w zawartości zespołu wyróżniamy także szkice, opinie, programy, plany, referaty, wnioski, schematy, programy, preliminarze budżetowe, spisy, zestawienia. Taka dokumentacja odgrywa niewątpliwie pomocniczą rolę w interpretacji i odczytywaniu dokumentacji kartograficznej. Plany zagospodarowania są również istotną częścią jednego z najbardziej obszernych zbiorów przechowywanych w zasobie Archiwum Państwowego w Warszawie – *Aktach miasta Warszawy – Aktach Nieruchomości Wydziału Planowania Miasta Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy*. Archiwalia zgromadzone w tym zbiorze sięgają lat trzydziestych XX wieku.

Zbiór jest jednym z najważniejszych i najczęściej udostępnianych źródeł archiwalnych do badania stosunków własnościowych na terenie Warszawy. Pokrewny rodzaj materiałów, stanowiący niejako kontynuację *Akt Nieruchomości*, zgromadzony został w zespole *Prezydium Rady Narodowej m. st. Warszawy – Akta lokalizacyjne*. W zespole tym znajduje się dokumentacja aktowa, techniczna, geodezyjno-kartograficzna i fotograficzna dotycząca nieruchomości warszawskich. Układ akt odzwierciedla szerokie spektrum spraw, bezpośrednio związanych z omawianą problematyką. Mamy tu więc zarówno korespondencję urzędową, fotografie budynków i projekty techniczne, ale przede wszystkim konkretne zaświadczenia lokalizacyjne z załączonymi szkicami lokalizacyjnymi i promesy na czasowe użytkowanie niektórych gruntów warszawskich. Opracowane akta pochodzą z co najmniej trzech instytucji. Większość z nich stanowi zasób *Stoletniego Urzędu Budownictwa Oddziału Planu Miasta, Biura Odbudowy Stolicy i Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy* głównie z okresu 1945–1950, zanim jeszcze ukonstytuowały się terenowe organa władzy państwowej, jakimi były rady narodowe i ich prezydium.

Poszukiwania o charakterze własnościowym prowadzone są najczęściej przez osoby prywatne. W ostatnich latach obserwuje się jednak stale rosnącą tendencję takiego właśnie wykorzystania dokumentacji kartograficznej i kartograficzno-geodezyjnej przez kancelarie prawnicze, organy wymiaru sprawiedliwości, urzędy administracji państwowej i samorządowej oraz terenowe służby geodezyjno-kartograficzne.

Kartograficzne materiały archiwalne wykorzystywane są także do kwerend administracyjnych, najczęściej zbieżnych merytorycznie z wyżej opisanym typem poszukiwań.

Mapy i plany przechowywane w zasobie Archiwum Państwowego w Warszawie są również udostępniane do celów naukowych. Ta grupa badań plasuje się na drugim miejscu pod względem liczby i częstotliwości udostępnianych jednostek archiwalnych. Do wspomnianego typu poszukiwań wykorzystywane są także materiały kartograficzne zgromadzone w wyżej wymienionych zespołach archiwalnych. Tematyka zgłoszonych prac naukowych i popularnonaukowych odznacza się dużą różnorodnością. Większość z nich dotyczy rzecz jasna Warszawy i Mazowsza, choć podejmowane są też tematy dotyczące innych regionów. W pracach warszawianistycznych poruszane są takie zagadnienia jak: rozwój urbanistyczny Warszawy w różnych okresach historycznych, charakterystyka porównawcza dawnych i współczesnych planów Warszawy, współczesne opracowania fotogrametryczne Warszawy, rozwój sieci wodociągów miejskich na przykładzie Warszawy oraz ogólnogeograficzna mapa województwa mazowieckiego. Opracowania wykraczające zaś swoją tematyką poza teren Mazowsza dotyczą na przykład problematyki koncepcji cywilnej mapy topograficznej, planów komunikacji miejskiej największych miast polskich czy systemu informacji o zmianach przestrzennych miast polskich.

Z doświadczeń i obserwacji działalności Pracowni Naukowej Archiwum Państwowego w Warszawie wynika, że kolejnym typem badań nad materiałami kartograficznymi jest ich wykorzystanie do celów popularyzatorsko-publicystycznych. Taki rodzaj poszukiwań został również sformułowany w sprawozdaniach rocznych niemal wszystkich archiwów państwowych w Polsce. Do najczęściej udostępnianych zespołów archiwalnych należą tu wspomniane już „*Plany Lindleya*”, *Kolekcja I Map i Planów Warszawy* oraz *Kolekcja materiałów teledetekcyjnych*. Materiały te wykorzystywane są w przeważającej części do celów wystawienniczych, choć nie brak też innych przedsięwzięć o charakterze popularyzatorskim, jak audycje radiowe i telewizyjne, festyny, pikniki, konferencje, pogadanki tematyczne, publikacje albumowe.

Na ostatnim miejscu sytuują się natomiast kwerendy genealogiczne, których celem jest ustalenie historii materialnej danej rodziny. Poszukiwania tego rodzaju odbywają się równoległe do badań własnościowych. Do najczęściej udostępnianych archiwaliów należą zatem te wykorzystywane do celów określanych jako własnościowe.

W tabeli 1 przedstawiono dane statystyczne zebrane przez Archiwum Państwowe w Warszawie dotyczące udostępniania materiałów archiwalnych ogółem, z uwzględnieniem materiałów kartograficznych. Z podanych w niej informacji wynika, iż w odróżnieniu od wysuniętych też niniejszego referatu, odwrotna proporcja zachodzi jednakże w przypadku udostępnień dokumentacji *stricte* aktowej do badań o charakterze genealogicznym i publicystycznym.

Biorąc zatem pod uwagę ilość udostępnianych materiałów aktowych i kartograficznych oraz ich wykorzystanie należy stwierdzić, iż Archiwum Państwowe w Warszawie jest obecnie znaczącym ośrodkiem, szczególnie w zakresie udostępniania materiałów źródłowych, studiów nad dziejami Warszawy i Mazowsza. Wiele kwerend własnościowych oraz prac naukowych i przedsięwzięć popularnonaukowych nie może zostać zrealizowanych bez wykorzystania zasobu aktowego oraz kilku interesujących kolekcji warsawianistycznych. Na podstawie bogatego zbioru map i planów przechowywanych w zasobie warszawskiego archiwum powstają liczne prace naukowe, w tym wiele prac doktorskich i magisterskich. Ponadto wiele instytucji naukowych wykorzystuje zasób archiwum w celu organizacji prac badawczych, kwerendalnych i wydawniczych.

Według informacji opracowanych przez Naczelną Dyрекcyję Archiwów Państwowych, Archiwum Państwowe w Warszawie w ciągu ostatnich lat wysunęło się na jedno z czołowych miejsc pod względem ilości udostępnianych jednostek archiwalnych (w tym również map i planów), nie tylko wśród archiwów państwowych, ale także archiwów centralnych.

Słowa kluczowe: Archiwum Państwowe w Warszawie, materiały kartograficzne, zbiory kartograficzne, użytkownicy archiwów państwowych

Tab. 1. Cele udostępniania materiałów archiwalnych przez Archiwum Państwowe m.st. Warszawy w latach 2009–2012

2009 r.			
Cel udostępnienia	użytkownicy	odwiedziny	jednostki inw.
Naukowy	583	2565	9812
genealogiczny	911	4671	29144
własnościowy	1368	2941	10113
socjalny	31	86	535
publicystyczny	117	255	1324
inny	173	223	1201
Razem	3183	10741	52129
2010 r.			
Cel udostępnienia	użytkownicy	odwiedziny	jednostki inw.
Naukowy	448	2035	8316
genealogiczny	773	3670	21393
własnościowy	1147	2436	8400
socjalny	7	23	155
publicystyczny	144	226	1116
inny	193	276	1178
Razem	2712	8666	40558
2011 r.			
Cel udostępnienia	użytkownicy	odwiedziny	jednostki inw.
Naukowy	464	1898	11561
genealogiczny	863	3272	20183
własnościowy	1100	2388	7617
socjalny	4	16	171
publicystyczny	129	390	2697
inny	209	323	1112
Razem	2769	8287	43341
2012 r.			
Cel udostępnienia	użytkownicy	odwiedziny	jednostki inw.
Naukowy	505	1931	10416
genealogiczny	838	2447	18313
własnościowy	1047	2480	6923
socjalny	6	12	87
publicystyczny	117	466	1507
inny	228	754	2093
Razem	2741	8090	39339

Źródło: Sprawozdania Archiwum Państwowego m. st. Warszawy z lat 2009–2012.

The use of cartographic archives in research users on the example of State Archives of Warsaw

S u m m a r y

An important part of the resource each state archive are cartographic documents generated and collected by various agencies and institutions, such as cadastral offices, provincial offices, mining offices, offices of state administration and local government and, finally, those involved in land-use planning. An important part of the collection are also topographic maps developed by the military or other specialized authorities. In addition to maps of their official archives also keep cartographic collections published by private publishing houses, such as maps review, survey inspection-topographic, city maps and thematic maps.

The collections of the State Archives has the following types of maps:

- Maps loose, bound, plastic (this criterion is applicable external characteristics, determining usage map);
- Maps and atlases continents, countries, administrative units, regions (criterion presented here uses the area);
- General maps and atlases, topographical, topographic survey inspection – it is crucial that the content here, or distribution of thematic mapping;

From the point of view of members of state archives also have a practical use other criteria to be classified, such as the breakdown by destination maps engineering, cadastral, planning, and in private collections: tourist and road maps, town plans. Another criterion could also be making techniques. Here we can distinguish these types of as maps manuscripts copperplate prints or lithographs.

The information gathered by the State Archives of Warsaw shows that the use of cartographic archives in queries conducted by members of state archives has different character.

The vast majority are searching for an ownership (mainly to confirm acquired ownership of a specific property). For this purpose are used primarily mortgage plans, aerial plans, plans stored in the file properties and file prepared by the local government. In addition, we will also highlight the search of an administrative nature, partly in line with the above mentioned merits. A certain percentage of queries are also conducted for scientific purposes and popularizing. At the last place in this regard, followed by genealogical research. Based on statistical analysis of cartographic communications of archival materials, we can observe a trend towards the use of this group of records for all types of queries. In this paper, therefore, undertaken the task of mapping analysis of materials and a wider discussion of the purpose and use of user studies in various state archives, based on the experience of the State Archives of Warsaw.

Key words: the State Archives of Warsaw, cartographic documents, cartographic collections, users of state archives